

Explaining and Evaluating the Quality of "Spirituality" in the Urban Spaces of Isfahan

ABSTRACT INFO

Article Type
Original Research

Authors

1. Elham Ghasemi
- 2.* Seyed Mahdi Khatami
3. Mahdi Motia
4. Mohammadreza Pourjafar

1 PhD. of Urbanism, Faculty of Art and Architecture, Department of Urban Design and Urban planning, Tarbiat Modares University (TMU), Tehran, Iran.

2*. Assistant Professor of Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Department of Urban Design and Urban planning, Tarbiat Modares University (TMU), Tehran, Iran.

3. Associate Professor of Quran and Hadith Sciences, University of Isfahan.

4. Professor of Urban Design, Faculty of Art and Architecture, Department of Urban Design and Urban planning, Tarbiat Modares University (TMU), Tehran, Iran.

*Corresponding Author

S.Khatami@modares.ac.ir

Article History

Received : November 7 , 2022

Accepted : January 1, 2023

Copyright© 2020, TMU Press. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial

4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

ABSTRACT

Aims: One of the challenges of today's world is the crisis of spirituality, which occurred mainly due to the focus of modernism on materialism and consumerism. In the last twenty years, the ideas of thinkers about spiritual architecture and urbanism have started. The purpose of this research is to understand the dimensions of the quality of spirituality and evaluate it in some urban spaces of Isfahan.

Method: A simple review method was used to review the literature, a Delphi method and a semi-structured interview with elites and an in-depth interview with citizens were used to identify the characteristics of spiritual urban spaces. Interviews analysis with thematic analysis.

Findings: The opinions of two groups of elites and citizens in order to rank 22 selected spaces of Isfahan city based on a Likert scale were analyzed using a questionnaire and Friedman's test to rank the perception of spirituality and variance analysis has been used to compare the perception of spirituality of different groups.

Conclusion: The results show that the spiritual urban space is formed in a context based on religious or non-religious beliefs and each of these contexts lead to the formation of social and cultural identity in the city. Such spaces have different effects on people, which include a good relationship with God, himself, others, and nature. Also, based on the scores of two groups of professors and citizens, Jame Mosque has the highest score and Hassan Abad Bazaar has the lowest score for the level of spirituality in the urban spaces of Isfahan.

Key words: Spirituality, Quality of urban space, Spiritual urban space, Urban space of Isfahan

تبیین و سنجش کیفیت «معنویت» در فضاهای شهری اصفهان^۱

الهام قاسمی

دکترای شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

سید مهدی خاتمی*

استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

مهدی مطیع

دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه اصفهان

محمدرضا پورجعفر

استاد گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، گروه شهرسازی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران

چکیده

اهداف: یکی از چالش‌های امروز جهان بحران معنویت است که عمدتاً به علت تمرکز مدرنیسم بر مادی‌گرایی و مصرف‌گرایی رخ داده‌است. در بیست سال اخیر نظریات اندیشمندان مختلفی پیرامون معماری و شهرسازی معنویت‌گرا آغاز شده که گام مهمی در تحقیقات حوزه معنویت بشمار می‌رود. هدف این پژوهش فهم ابعاد کیفیت معنویت در فضاهای شهری و سنجش آن در برخی فضاهای شهری اصفهان است.

روش‌ها: در بخش کیفی از روش مرور سیستماتیک جهت مرور ادبیات موضوع، روش دلفی و مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با نخبگان و متخصصین (۵۱ نفر) و مصاحبه عمیق با شهروندان (۲۱ نفر) جهت شناسایی ابعاد معنویت و ویژگی‌های فضاهای شهری

^۱ این مقاله برگرفته از رساله دکترای نویسنده اول با عنوان «تبیین چارچوب فضاهای شهری معنویت‌گرا در شهرهای معاصر ایران (مورد مطالعه: شهر اصفهان)» به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم و چهارم است، که در گروه شهرسازی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس تهران انجام شده است.

معنوی بهره گرفته‌شده و مصاحبه‌ها با روش تحلیل مضمون، تحلیل و شبکه مضامین ارائه شده‌است.

یافته‌ها: در بخش کمی، آرای دو گروه نخبگان (۵۱ نفر) و شهروندان (۴۰۰ نفر) به منظور رتبه‌بندی ادراک معنویت از ۲۲ فضای منتخب شهر اصفهان بر اساس مقیاس لیکرت به وسیله پرسشنامه بررسی شده و از آزمون فریدمن جهت رتبه‌بندی ادراک معنویت و از تحلیل واریانس یک طرفه جهت مقایسه ادراک حس معنویت گروه‌های مختلف استفاده شده‌است.

نتیجه‌گیری: نتایج نشان می‌دهد فضای شهری معنویت‌گرا در بستری (زمینه پیشینی) بر اساس اعتقادات دینی یا غیردینی شکل گرفته و هر کدام از این زمینه‌ها به شکل‌گیری هویت اجتماعی فرهنگی در شهر ختم می‌شوند که بسترساز خلق فضاهای شهری معنوی است. اینگونه فضاها اثرات متفاوتی بر افراد دارد (اثرات پسینی) که شامل ارتباط مطلوب فرد با خدا، خود، دیگران و طبیعت است. هم‌چنین بر اساس امتیازات دو گروه اساتید و شهروندان به میزان معنویت در فضاهای شهری اصفهان، مسجد جامع بیشترین و بازارچه حسن آباد کمترین امتیاز را کسب.

واژگان کلیدی: معنویت، کیفیت فضای شهری، فضای شهری معنوی، اصفهان

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۸/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

* نویسنده مسئول: S.Khatami@modares.ac.ir

۱. مقدمه

جهان در پانصد سال گذشته به تدریج وارد دوران علمی- فناوری شده اما تفکر صرف مادی‌گرایی، عامل تهدید کننده زندگی و حیات در زمین گردیده است. با این حال، بشر هنوز به این باور نرسیده است که برای بقای حیات خود باید راهکار نوینی جستجو کند تا برای خود و محیط پیرامونش مفید واقع گردد [۱]. امروزه، اهمیت این موضوع به وضوح با چالش‌های جهانی از قبیل بحران اقتصادی جهان؛ تغییرات آب و هوایی؛ و

افزایش روند شهرنشینی بسیار مورد بحث قرار گرفته است. اما از نگاه بسیاری از اندیشمندان بحران امروز جهان، بحران معنویت^۱ است [۲]. در همین راستا در چند دهه گذشته، بازخوانی گفتمان های مبتنی بر معنا و حکمت به وجود آمده است، زیرا رویکردهای مبتنی بر علم به طور کامل قادر به پاسخگویی بسیاری از مشکلات اساسی بشر نبوده‌اند [۳].

مفهوم شهر معنویت‌گرا^۲ از فیلیپ شلدراک نقل شده که بیان می‌کند «پاسخ های صرفا ابزارگرایانه یا سودآورانه به آینده شهرها کافی نیست. ما به شدت نیاز به ایجاد یک دیدگاه شهری، اخلاقی و معنوی هستیم» [۴].

رویکردهای مختلف معنویت در شهر و فضای شهری، راه را برای «توسعه زیست محیطی معنویت‌گرا» باز کرده که به مقابله با سبک زندگی مصرف‌گرایی، همسازی با طبیعت و حفظ هویت زیست‌محیطی می‌پردازد [۵]. نگاه معنویت به شهرها، «شهرسازی مبتنی بر احترام» است؛ یعنی نوعی از شهرسازی که احترام به «طبیعت» و «انسان» را در فضاهای شهری مورد توجه قرار می‌دهد. این نوع از شهرسازی به زندگی شهری تاکید دارد که «اخلاق حفاظت» را برتر از مصرف‌گرایی؛ و «توسعه معنوی و کیفی» را برتر از رشد مادی و کمی می‌داند [۶]. مفهوم «شهر متعال»^۳ نیز به مفهوم شهر معنویت‌گرا ارتباط اساسی دارد و پایه‌ها و اصول متعالی که در هزارسال گذشته باعث ایجاد شهرها شده و شهرهای تاریخی خاورمیانه (نظیر اصفهان در ایران، فاس در مارکش، مکه در عربستان و شهر گبکلی تپه^۴ در ترکیه - معروف به اولین شهر معابد جهان) را شکل داده و حفظ کرده‌اند را کلید اصلاح امروز و آینده

شهرها در ارتباط با تغییرات کلی و الگوهای زندگی شهری و روستایی می‌داند [۱]. در این راستا دستورالعمل‌هایی برای ایجاد فضاهای شهری معنویت‌گرا، اصول طراحی و راهکارها مبتنی بر شیوه‌های معنوی، تعالیم و اهداف مشترک مذاهب مطرح شده و بیان می‌کند این ارزش‌های کلی باید در معنای مقدس، اخلاقی و انسانی خود، مورد توجه قرار گیرند [۲].

با این وجود پژوهش‌های انجام شده در زمینه معنویت در حوزه‌ها و رشته‌های پرستاری [۷]، پزشکی، روانپزشکی و روانشناسی و علوم مغزی ذهن صورت گرفته است [۳].

در حوزه معماری نیز در طی چند دهه گذشته کنفرانس‌هایی در حوزه فرهنگ، مراسم و معانی مکان‌های مقدس و معماری مذهبی برگزار شده است. این کنفرانس‌ها شامل «سمپوزیوم میان رشته‌ای در تعریف و طراحی فضای مقدس» (دانشگاه میامی، ۱۹۹۳)، «ساخت مکان‌های مقدس»، کنفرانس تحقیقاتی «فرم محیط ساخته شده و فرهنگ» (دانشگاه سینسیناتی، ۱۹۹۷) است.

از آنجا که پژوهش‌های شهری بالاختص معنویت و فضاهای شهری در این زمینه بسیار اندک است، این پژوهش با هدف فهم ابعاد کیفیت معنویت در فضاهای شهری و به طور خاص سنجش آن در برخی فضاهای شهری اصفهان انجام شده است. از این رو فضاهایی از اصفهان در مقیاس‌های مختلف محلی، فرامحلی و شهری انتخاب شده تا توسط گروه نخبگان و شهروندان از لحاظ داشتن حس معنویت مورد ارزیابی قرار گیرد.

۲. ادبیات موضوع

۲-۱. تعریف واژه معنویت

معنویت مفهومی چند بعدی است و تعریف دقیق و کاملی برای آن ارائه نشده است. در بیشتر منابع، معنویت حرکت به سوی تعالی و کمال، ارتباط و اتصال (ارتباط با خود، خدا، طبیعت و دیگران-جامعه)، داشتن معنا و هدف در زندگی، و اعتقاد به قدرت بالاتر (الوهیت یا غیر از آن) تبیین شده است. در نظریه واتسون (۱۹۸۹) معنویت به عنوان نوعی خودآگاهی و توانمندی انسان در راستای فراتر رفتن از خود عادی و به کمال رسیدن است [۷]. معنویت مفهومی است که در زمینه های متفاوتی به کار می رود و برای افراد مختلف در زمان ها و در فرهنگ های مختلف معانی متفاوتی دارد. این مفهوم شامل چند مضمون اساسی است، اعم از داشتن معنا، ارزش، تعالی، ارتباط و شدن (به مفهوم کمال). معنویت شامل «مفاهیم متعال» و یا فراتر از درک و محدودیت آگاهی فردی؛ ۲) ارتباط اساسی فرد با دیگران، طبیعت و / یا (اما نه لزوماً) الوهیت؛ ۳) اعمال، آیین ها و تجربه ها و ۴) حس معناگرایی وجودی است [۲].

در حالی که معنویت برای مسیحیان و مسلمانان و کل افراد منتسب به ادیان، به طور مستقیم به دین مربوط می شود، ممکن است در مورد برخی افراد خلاف این باشد [۷]. دو دیدگاه عمده در ارتباط با معنویت وجود دارد. در دیدگاه اول سه حالت متصور است؛ برخی معنویت و دین را یکی دانسته و جدایی آن را غیرممکن می دانند، برخی دیگر معنویت را اعم از دین و قلمرو آن را بیشتر از دین می انگارند و برخی دیگر دین را اعم از معنویت و حوزه و قلمرو آن را گسترده تر می دانند. دیدگاه دوم بین معنویت و دین هیچ رابطه ای نمی بیند و قائل به جدایی بین این دو مقوله است. بنابراین در دیدگاه اول، فردی معنوی

است که دین دار بوده و معنویت او مبتنی بر دین باشد، اما در دیدگاه دوم فرد می تواند معنوی باشد بدون آن که دین دار باشد. بر اساس مرور منابع، تعریف مناسب معنویت که در برگیرنده تمام ابعاد دینی و غیر دینی و ابعاد انسانی و محیطی است و مناسب پژوهش پیش روست به شرح زیر است: معنویت مفهومی فرادینی (دربگیرنده دین و غیر دین) است که در زمینه های متفاوتی به کار می رود و برای افراد مختلف در زمان ها و فرهنگ های مختلف معانی متفاوتی داشته و با این مفاهیم ارتباط نزدیک دارد: داشتن احساس «هدف»، «معنا» و «ارتباط» - با خود، دیگران، طبیعت، خدا- جستجوی کمال و وحدت، امید و هماهنگی، اخلاقیات، اعتقاد به موجود یا موجودات مرتبه متعال و برتر، و در نظر گرفتن ابعاد متعال در همه ابعاد زندگی، در راستای این احساس که در زندگی چیزی بیشتر از زندگی مادی و قابل تجربه هم وجود دارد، و به زندگی افراد «معنا» و «ارزش» و «آرامش» می بخشد. این تعریف می تواند در حوزه طراحی شهری در قالب فضاهای شهری و شهر معنویت گرا مورد استفاده قرار گیرد.

۲-۲. مطالعات فضای شهری

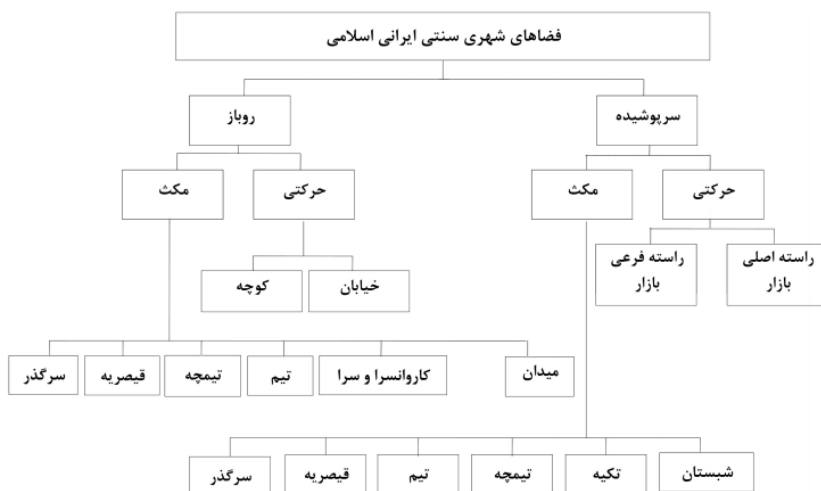
فضای شهری را می توان به مثابه فضایی تعریف کرد که اجازه می دهد مردم به آن دسترسی داشته باشند؛ فعالیت هایی در آن صورت می پذیرد و فضایی است که یک سازمان عمومی آن را کنترل می کند. ویژگی و خصوصیت یک فضای شهری در سه بعد مورد توجه است: اجزاء تشکیل دهنده فضا (ساختمان ها، مناظر سخت و نرم، تجهیزات و کاربری ها و فعالیت ها) که عوامل محسوس و ملموس و قابل سنجش فضا را تشکیل می

دهند؛ کیفیت‌های فضایی (مانند میزان جرم و جنایت، سروصدا، آسایش، خوانایی، سرزندگی، میزان برانگیختن مشارکت و غیره) که نسبت به بعد قبلی غیرقابل لمس‌تر هستند و حاصل تلفیق اجزاء تشکیل دهنده فضا هستند، و بسترها و زمینه‌های عمل (مانند بسترهای اجتماعی - اقتصادی) که در درک اجزاء تشکیل دهنده فضا و کیفیت فضایی حاصل از آنها بسیار مؤثرند. کرمونا در کتاب مکان‌های عمومی فضاهای شهری، ابعاد فضای شهری را از نگاه طراحی شهری را در شش بعد مورفولوژی، ادراکی یا معنایی، اجتماعی، بصری، عملکردی، زمانی تقسیم بندی کرده است که هر بعد کیفیت‌های خاص خود را دارد [۸].

هم چنین کرمونا با توسعه طبقه بندی سه بخشی کوهن، یک گونه‌شناسی جدید از فضاهای شهری را بر اساس جنبه‌های عملکرد، ادراک و مالکیت (از منظر طراحی، دیدگاه‌های اقتصادی-اجتماعی و نیروهای سیاسی) مطرح می‌کند. در این راستا بیست نوع فضای شهری را در چهار دسته اصلی فضاهای مثبت، فضاهای منفی، فضاهای مبهم و فضاهای خصوصی تقسیم بندی می‌کند. وی از این دسته‌بندی با عنوان «به سوی یک گونه‌شناسی جدید» یاد می‌کند، و معتقد است این گونه‌بندی طیف وسیعی از انواع فضاها را که یک محدوده معمولی شهری در اختیار دارد، در بر می‌گیرد [۹].

با توجه به این که هدف این پژوهش بررسی و تحلیل فضاهای شهری در اصفهان به عنوان یکی از شهرهای تاریخی ایران است، استفاده از گونه بندی فضاهای شهری ایران اهمیت بیشتری دارد. برخی از فضاهای مطرح شده در دسته‌بندی کرمونا در زمینه ایران وجود ندارد از این رو دسته‌بندی فضاها بر اساس

آنچه در بافت های تاریخی و معاصر ایران شکل گرفته است مورد توجه است. بر اساس مطالعات انجام شده، فضاهای شهری سنتی در ایران در دونوع کلی سرپوشیده و رو باز دارد که هر کدام بر اساس اینکه از نوع فضاهای حرکتی یا فضاهای مکث باشند انواع مختلفی دارند که در شکل ۱ نشان داده شده‌است. انتخاب نمونه‌های مورد مطالعه در اصفهان هم بر اساس این دسته‌بندی و هم بر اساس انواع فضاهایی که در پژوهش‌های مربوط به ادبیات تحقیق و مرور ادبیات استخراج شده‌است انتخاب گردیده‌اند.

شکل ۱. گونه‌های فضاهای شهری سنتی در ایران [۱۰]

۲-۳. ابعاد شهر و فضای شهری معنویت‌گرا^۹

کیفیت معنویت در ساخت فضاهای شهری بر اساس سه رکن احترام به طبیعت، احترام به انسان و جامعه، و ارتباط با قدرت بالاتر که در فرهنگ ها و جوامع مختلف معانی متفاوتی دارد (اولویت یا ...)، شکل می‌گیرد. هر کدام از ابعاد فضای شهری

و کیفیت‌های طراحی شهری که در فضای شهری به ایجاد و تقویت این سه رکن کمک نماید باعث ایجاد و یا تقویت معنویت در فضای شهری می‌شود. همانطور که از نگاه کرمونا، فضای شهری ابعاد کالبدی، اجتماعی، ادراکی، عملکردی، بصری و زمانی دارد [۸]. ویژگی‌ها و ابعاد فضای شهری معنوی را نیز می‌توان در این ابعاد دسته‌بندی کرد با این تفاوت که هر بعد شاخصه‌های متفاوت تری دارد و ابعاد متعال، طبیعی و روانشناختی به اقتضای مفهوم معنویت به ابعاد فضای شهری از دیدگاه کرمونا اضافه می‌شود.

فضای شهری معنوی دارای کیفیت‌هایی است که یا در «ساخت» چنین فضایی نقش داشته و یا حس معنویت در «تجربه و ادراک» آن نقش محوری داشته است. در بعد ادراکی، فضای شهری معنوی دارای کاراکتر و هویت منحصر به فرد است. این هویت برگرفته از هویت عملکردی به علت داشتن عملکرد خاصی نظیر اماکن مقدس مثل مساجد، کلیساها، آرامستان‌ها، بقعه افراد مشهور یا مقدس و .. و یا کاربری‌های هویت‌مند مانند کاربری‌های فرهنگی است [۱۱] که معنای ویژه‌ای به فضا بخشیده است؛ یا از لحاظ فرم کالبدی، منظر بصری و منظر فرهنگی خاص دارد. تجربه چنین فضایی به علت تاثیر مذهب یا فرهنگ از لحاظ القای کالبد، معنا و فعالیت خاص در بستر یک زمان یا فرهنگ خاص باعث خاطره انگیزی فضا شده که همین امر حس معنوی خاصی به فضا می‌دهد و برای تجربه کنندگان حس مکان منحصر به فردی دارد [۱۲]. رنگ تعلق فرهنگ‌ها، مذاهب و قومیت‌های مختلف به فضا از طریق علائم، نشانه‌ها، حکاکی‌ها و نقاشی دیواری، هنر عمومی و ... که

نمایشی از فرهنگ و تقدس مذاهب است، فضا را معنادار می‌سازد [۱۳]. از این رو اینگونه فضاها غالباً دارای منظر فرهنگی یا منظر صوتی ویژه‌ای با نمادها و نشانه‌های هویت‌مند هستند که منعکس‌کننده فرهنگ یا مذهب جوامع مختلف است نظیر صدای اذان، ناقوس کلیسا، موسیقی‌های مذهبی و موسیقی‌های نواحی و... [۱۴].

از لحاظ کالبدی، فضای شهری معنوی هویت فرمی خاصی دارد که دارای فرم‌های کالبدی هویت‌مند و یا مقدس نظیر گنبد، مناره، چهارطاقی، فضای مکث و خالی و ... با رنگ‌ها، مصالح، هندسه، تزیینات معماری و اجزای محیطی ویژه مانند فرم یادبود اشخاص، مجسمه‌ها، هنر عمومی، فرم‌های کالبدی خاص [۱۵] یا دیوارنگاری‌ها با مضامین معنوی نظیر ایمان، شفقت، عدالت، امید و غیره است [۱۶]. از لحاظ بصری، فضای شهری معنوی هویت بصری دارد که عناصر شاخص مذهبی با کالبد هویت‌مند در منظر آنها هویداست. مذهب، اعتقادات و فرهنگ خاص زمینه در طراحی و ساماندهی اماکن و ایجاد مناظر و چشم اندازهای آن نقش اساسی دارد. نظم طبیعی و نظم هماهنگ در آنها درک می‌شود [۱۷]؛ عموماً مقیاس انسانی دارند از این جهت که به عابر پیاده و انسان احترام می‌گذارد و فعالیت‌های انسانی از قبیل انواع فعالیت‌های سرزنده، آواز، موسیقی و غیره را در بر می‌گیرد [۲].

طراحی این فضاها بر پایه احترام به طبیعت و سازگاری با آن و توجه به محدودیت‌های طبیعت انجام شده‌است. طراحی‌های دوستدار طبیعت که بر اساس اهمیت آب [۱۸]، پوشش گیاهی، طراحی‌های سبز بر مبنای ایجاد تعادل بین روح انسان و محیط

زیست و بهره‌وری انرژی است در این فضاها نمایان است [۱۹]. عناصر طبیعی، پوشش گیاهی، محیط‌های طبیعی بکر، تجربه شکوه و عظمت، و ارتباط با قدرت بالاتر (خدا یا ...) را هویدا می‌سازد و از این رو در بهزیستی معنوی افراد و ادراک آنان از معنویت در فضا نقش بسزایی دارد [۲۰]. غیر از عناصر طبیعی، عناصر سبز مصنوع نظیر باغ‌ها و فضاهای دارای باغبانی شهری و فضاهای عمومی سالم و پاک و تفریحات مبتنی بر طبیعت [۲۱]، ورزشهای آبی، کوهنوردی، و غیره [۲۲]، به علت ایجاد فضای آرام ذهنی و روحی، و القای حس ارتباط با طبیعت و قدرت بالاتر، باعث ایجاد تفکر و آرامش و نهایتاً معنویت در افراد می‌شود [۲۳].

در بعد اجتماعی فضای شهری معنوی فضایی است که در آن عدالت اجتماعی وجود دارد [۲۴]؛ تعاملات اجتماعی مطلوبی رقم می‌خورد و افراد به خود و دیگران احترام می‌گذارند. حس تعلق و انسجام اجتماعی در بین افراد وجود دارد و رویدادهای اجتماعی فرهنگی معنادار یا مراسمات مذهبی اعتقادی خاص هر بوم در اماکن تاریخی مقدس، جشن‌ها، جشنواره‌ها و آداب و رسوم‌های فرهنگی در بستر فضا اتفاق می‌افتد که هر کدام از این موارد به علت ایجاد معنای ویژه در ذهن افراد و ارتباط با بعد روحانی انسان باعث ایجاد معنویت در فضا می‌شود [۲۵]. هویت‌های فرهنگی نظیر شاخصه‌های تاریخی فضا، اعمال عبادی، غذاها، موسیقی، ادبیات، آداب و رسوم و در کل آنچه به عنوان فرهنگ ناملموس شناخته می‌شود در ایجاد حس معنا و معنویت نقش اساسی دارد. حکمت، عقلانیت، دانش و خرد ورزی به واسطه حضور اندیشمندان در ساخت و طراحی چنین

فضاها نقش مهمی دارد و اینگونه فضاها عموماً باعث ارتقاء سطح دانش و آگاهی و یا افزایش سطح معرفت شهروندان نیز می‌شود [۱].

اهمیت فضاهای معنوی از لحاظ روانشناختی هم بر اساس زمینه ایجاد فضا و هم بر اساس اثراتی است که اینگونه فضاها بر روح انسان دارد به گونه‌ای که باعث آرامش، حس ذکر، تفکر، تجربه خلوت و دوری از زندگی روزمره می‌شود [۲۶]. این مسئله باعث اهمیت یافتن ابعاد فردی در حوزه رشد و کمال شخصی می‌شود از طرف دیگر فضاهایی که در بستر و زمینه خود عواملی دارند که حس آرامش، خلوت، سکوت و ذکر را القا می‌کند و باعث ایجاد حس معنویت در افراد می‌شود به عنوان یک بستر پیشینی زمینه ساز شکل‌گیری فضاهای معنوی را امکان‌پذیر می‌سازد [۲۷].

از طرف دیگر ارزش‌های اعتقادی و مذهب، اخلاق و بنیان‌های فرهنگی هر جامعه نوعی زمینه برای ایجاد معنویت در شهرها و فضاهای شهری است به طوریکه نوعی نیروی محرک و پیشینی برای ساخت و شکل‌دهی به اینگونه فضاهاست [۲۹] و [۲۸]. از طرف دیگر اثرات قابل توجهی با شکل گرفتن فضاهای شهری معنوی ایجاد خواهد شد. از جمله اثرات معنوی آن ایجاد فرصتی برای خلوت، ذکر، تفکر و ارتباط با خدا و هستی و جدایی انسان از مشغله و هیاهوی دنیای روزمره [۲۶]. [۳۰]، [۳۱]، [۳۲] و اثرات روانشناختی بر پایه تقویت سلامت روان و بهزیستی ذهنی افراد با ایجاد یک محیط آرام و شفاف‌بخش است.

بنابراین محیط های ساخته شده و فضای شهری معنوی می تواند یکی از شاخصه های زیر را دارا باشد:

- فضاهایی که به عنوان نماد اعتقادات مذهبی و برای اجرای مراسم های اجتماعی و فرهنگی ساخته شده است.

- فضاهایی که برای جدایی انسان از دنیا و رهایی از حواشی زندگی روزمره ساخته شده اند.

- فضاهایی دارای معنای فرهنگی خاص که این معانی در دوره های باستانی، تاریخی یا ادبی و همچنین توسط تاریخ یک جامعه به دست آمده است.

- فضاهایی باستانی که با فرهنگ معاصر آمیخته شده است و پروژه های موفق جدید و زمینه گرا در آن ها اجرا شده است.

- فضاهایی که بوسیله برخی از عوامل به صورت فضایی مقدس یا مناسب برای رویدادی خاص طراحی شده اند.

- فضاهایی که به وسیله هنر معماری دارای فرم کالبدی هویت مند یا مقدس هستند [۳۰].

روش تحقیق

این پژوهش با اتکاء به روشهای ترکیبی در صدد ترکیب هر دو رهیافت کمی و کیفی است (جدول ۱). تحقیق با روشهای ترکیبی، متأخرترین جهت گیری روش شناختی در علوم اجتماعی- رفتاری معاصر است، که به دنبال دوره ای نسبتاً طولانی از مناقشه های بین دو رویکرد پارادایمی کمی گرا و کیفی گرا، ظهور پیدا کرده است. این نوع تحقیق که از نظر فلسفی مبتنی بر پارادایم «عمل گرایی»^۶ است، با تاکید بر همگرایی پارادایمی و اجتناب از موضع گیری های کمی کیفی

متعارف، در صدد ترکیب هر دو رهیافت کمی و کیفی در یک مطالعه واحد به طور همزمان، متوالی یا تغییر پذیر است.

در مرحله اول از روش مرور سیستماتیک جهت مرور ادبیات موضوع بهره گرفته شده است. مرور سیستماتیک^۷ به وسیله پایگاه اسکوپوس با جستجوی واژه های «معنویت» و «فضای شهری»^۸ انجام شد که ۵۶ پژوهش در بازه زمانی سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۲ استخراج گردید، از این میان ۳۸ مقاله ژورنالی، ۲ مقاله کنفرانسی، ۴ کتاب و ۸ مورد فصلی از یک کتاب و ۴ مورد مرورهای کتب، مورد بررسی قرار گرفت و ۱۷ مورد از آن به علت عدم ارتباط موضوع معنویت با مفهوم فضای شهری و شهرسازی از فرآیند تحلیل خارج شدند، در مراحل بعدی از مصاحبه نیمه ساختار یافته و عمیق، و نیز پرسشنامه در دریافت آرای دو گروه اساتید و شهروندان بهره گرفته شده است. در بخش اول مصاحبه نیمه ساختار یافته از اساتید در جامعه آماری ۵۱ نفره شامل اساتید حوزه شهرسازی و معماری، علوم قرآن و حدیث، جامعه شناسی، روانشناسی، جغرافیا، مهندسی و فلسفه؛ و مصاحبه عمیق با ۲۱ نفر از شهروندان شامل ۱۱ زن و ۱۰ مرد (با توجه به اشیاع داده، ۲۱ مصاحبه انجام شده) در فضای مجازی انجام شد. سوالات مطرح شده از اساتید و شهروندان حول محور تعریف معنویت، ویژگی های فضاهای شهری معنوی، عناصر کالبدی، عملکردی و یا طبیعی فضاهای شهری معنوی بوده است. سپس مصاحبه با اساتید و شهروندان به روش تحلیل مضمون، تحلیل و شبکه مضامین بدست آمده ارائه شده است. در این راستا ابتدا پاسخ ها از طریق کدگذاری باز و بعد محوری به بخش عمده و مضامین سازمان دهنده و

مضامین سازمان دهنده تحت کدگذاری موضوعی به مضامین پایه و شبکه مضامین تحلیل شدند.

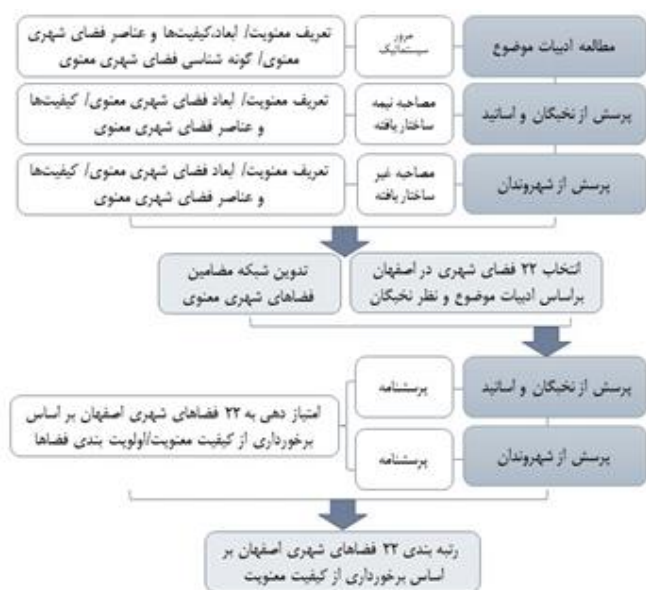
در بخش دوم، جهت سنجش آرای اساتید و شهروندان و رتبه‌بندی میزان تجربه و ادراک حس معنویت در هریک از فضاهای منتخب شهر اصفهان از افراد پاسخگو خواسته شده است تا به میزان ادراک حس معنویت از ۲۲ فضای پیشنهادی اصفهان بر اساس طیف لیکرت از ۱ تا ۵ از فضای دارای معنویت بسیار کم تا بسیار زیاد امتیاز دهند. به منظور ارزیابی آرای اساتید و شهروندان به صورت جداگانه، از «آزمون فریدمن» استفاده شده است. آزمون فریدمن برای تجزیه واریانس دوطرفه (برای داده‌های ناپارامتری) از طریق رتبه‌بندی و همچنین مقایسه میانگین رتبه‌بندی گروه‌های مختلف به کار می‌رود. استفاده از این روش سبب می‌شود تا تعیین تجربه و ادراک حس معنویت در هر فضای شهری کاملاً براساس نظر گروه نمونه از جامعه آماری صورت گیرد و اهمیت هر مولفه بصورت مستقل و نه براساس روابط موجود میان فضاهای شهری منتخب (متغیرهای مستقل و وابسته) تبیین گردد.

«آزمون F» یا «تحلیل واریانس یک طرفه» برای آزمون تفاوت میانگین یک متغیر در بین بیش از دو گروه (۲ گروه و بیشتر) به کار می‌رود. در این آزمون که تعمیم یافته آزمون t با دو نمونه مستقل است، مقایسه میانگین‌ها و هم‌قواری چند جامعه، راحت‌تر از آزمون t می‌باشد. در آزمون F ، واریانس کل جامعه به عوامل اولیه آن تجزیه می‌شود، که به همین دلیل به آن، آزمون آنالیز واریانس (ANOVA) نیز گفته می‌شود. همچنین به کمک این آزمون می‌توان مقایسه‌های چند گانه را

میان گروه‌های مختلف انجام داد. در این تحقیق، جهت مقایسه تجربه ادراک معنویت از دیدگاه رشته‌های مختلف (معماری و شهرسازی، علوم قرآن و حدیث، جامعه‌شناسی و روانشناسی و سایر رشته‌ها) از آزمون آنوا استفاده شده است.

در مرحله بعدی از آزمون من - ویتنی که یک آزمون مقایسه‌ای برای مقایسه وضعیت دو گروه مستقل است جهت مقایسه آرای گروه نخبگان و شهروندان استفاده شده است.

وقتی داده‌های یک مطالعه به صورت کیفی ترتیبی باشند بهتر است از این آزمون که یک آزمون غیر پارامتری و معادل آزمون دو نمونه مستقل T است، استفاده کرد. شکل ۲ مراحل انجام پژوهش و جدول ۱ انواع روش‌های بکارگرفته شده در روند پژوهش را نشان می‌دهد.

شکل ۲. مراحل پژوهش

جدول ۱. انواع روش های تحقیق استفاده شده در پژوهش

مرحله تحقیق	روش گردآوری داده	توضیحات تکمیلی	نوع روش	روش نمونه گیری	اندازه نمونه	روش تحلیل	روش تقلیل	محصول اولیه	محصول نهایی
پرسش از نخبگان (اساتید و متخصصین)	روش دلفی / مصاحبه نیمه ساختاریافته	پرسش های باز در مورد معنویت و ویژگی های فضای شهری	روش کیفی	هدفمند	۵۱ نفر از نخبگان و اساتید	تحلیل مضمون (تحلیل تماتیک)	کدگذاری باز، محوری، موضوعی	ترسیم شبکه مضامین	ترسیم شبکه مضامین فضاهای شهری معنوی
	پرسشنامه	پرسش های بسته (امتیازدهی فضاهای شهری اصفهان بر مبنای طیف لیکرت)	روش کمی	هدفمند	۵۱ نفر از نخبگان و اساتید	آزمون «فریدمن» آزمون «آنوا» جهت مقایسه امتیاز دهی دو گروه نخبگان و شهروندان	-	رتبه بندی ۲۲ مورد از فضاهای شهری اصفهان بر اساس دارا بودن معنویت	
پرسش از شهروندان	پرسشنامه	پرسش های بسته (امتیازدهی فضاهای شهری اصفهان بر مبنای طیف لیکرت)	روش کمی	تصادفی	۴۰۰ نفر از شهروندان (بر اساس فرمول کوکران)	آزمون «فریدمن» آزمون «آنوا»	-	رتبه بندی ۲۲ مورد از فضاهای شهری اصفهان بر اساس دارا بودن معنویت	
	مصاحبه عمیق	پرسش های باز در مورد معنویت و ویژگی های فضای شهری معنوی	روش کیفی	هدفمند	۲۱ نفر از شهروندان (بر اساس اشباع داده)	تحلیل مضمون (تحلیل تماتیک)	کدگذاری باز، محوری، موضوعی	ترسیم شبکه مضامین	

۴. انتخاب نمونه مورد مطالعه از فضاهای شهری اصفهان مبتنی بر داشتن مولفه های کیفیت فضای شهری معنوی

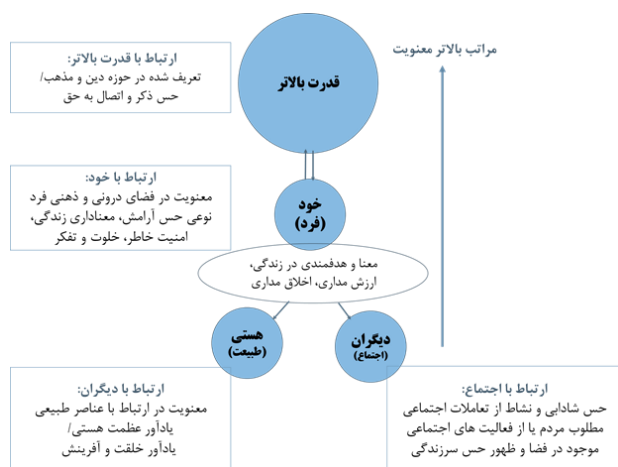
شهر اصفهان شناسایی شدند که ابعاد و ویژگی های فضای شهری معنوی را بر اساس مبانی نظری دارا باشند. ضمن اینکه تلاش بر آن بود تا از انواع گونه های فضای شهری هم در مقیاس شهری و هم محلی - فرامحلی هم گونه های مختلف مسجد، میدان، میدانچه، پیاده راه، فضای سبز، آرامستان، حسینیه و تکیه انتخاب صورت گیرد (جدول ۲)

در این بخش به بررسی نمونه های مورد مطالعه در اصفهان پرداخته می شود. برای انتخاب این نمونه ها ابتدا فضاهایی در

جدول ۲. نمونه های مورد مطالعه در پرسشنامه: ۲۲ فضای شهری اصفهان

بافت	فضای شهری	چابگاه محدوده در شهر	عکس هوایی	تصویر	تناسبات و فرم	اتصالات و نفوذپذیری	کاربری	فعالیت
۱	میدان نقش جهان							فعالیت های حرد فروش تجاری (صنایع دستی، رستوران، اداری، نظامی، آموزشی، فضای سبز
۲	میدان امام علی (ع)							سوپر مارکت و خرده فروش تجاری، مسجد، حسینیه
۳	میدان جلفا							کتابساز، پرژ فروش، کافه و رستوران، شیرینی فروشی، شربت خانه، مرکز خرید
۴	کلیسای وانگ و میدان روفروری آن							خرده فروش تجاری، کافه، کلیسا
۵	اماژاده درب امام							موسسه نجف البادله، اماژاده، فضای سبز، بازار
۶	مسجد سید و میدانچه روفروری آن							مسجد، خرده فروشی تجاری، مدیریه، علمیه، مدرسه ابتدایی، قنادی، بانک، فضای سبز
۷	تکیه آقاي خوانساری در بافت لولای							فضای سبز، مسجد و حسینیه، از نگاه مرکز تولایشی عادل احمد
۸	تکیه آقاي بافت لولای در بافت لولای							فضای سبز، مسجد و حسینیه، از نگاه مرکز تولایشی عادل احمد
۹	تکیه باقر کن الدین در بافت لولای							از نگاه، هرستان علاقه مندان، کافه، فضای سبز، خرده فروشی تجاری، تعمیرگاه، کافه کتاب
۱۰	مسجد جامع							خرده فروش تجاری، لوازم تجاری، پوشاک صلا و جواهر

ردیف	نوع کاربری	جایگاه محدوده فر شهر	عکس هوایی	تصویر	تکالیفات و فرم	اتصالات و تقویدهای	کاربری	ملاحظات
۱۱	مس و سه پل							تکالیف - پل
۱۲	پارک							تکالیف - پارک
۱۳	بازار							تکالیف - بازار
۱۴	پارک جنگلی							تکالیف - پارک جنگلی
۱۵	کلیسا							تکالیف - کلیسا
۱۶	میدان							تکالیف - میدان
۱۷	مکانی							تکالیف - مکانی
۱۸	کوه							تکالیف - کوه
۱۹	کوه							تکالیف - کوه
۲۰	آرامستان							تکالیف - آرامستان
۲۱	بازار							تکالیف - بازار
۲۲	کلیسا							تکالیف - کلیسا

شکل ۴. مراتب معنویت از دیدگاه دو گروه «اساتید و

متخصصین» و «شهروندان»

مضامین مطرح شده در سوال دوم حول محور کیفیت‌ها

و ویژگی‌های فضای شهری معنویت‌گراست که طبق مضامین سازمان‌دهنده، به ویژگی‌های کالبدی، عملکردی، ادراکی، بصری، زمان، زیست‌محیطی و طبیعی و ابعاد متعال دسته‌بندی شده‌اند. کیفیت‌های مطرح شده از نگاه شهروندان و اساتید نقاط مشترک زیادی دارد که به تفکیک در شکل ۵ نمایش داده شده‌است.

مولفه‌های بعد عملکردی فضای شهری معنویت‌گرا

شامل وجود عملکردهای مذهبی یا معنادار؛ و مولفه‌های بعد کالبدی اعم از وجود ابنیه سنتی و قدیمی در فضا، وجود مصالح و رنگ‌های هویت‌مند در معماری فضا، سادگی و دوری از مظاهر معماری مدرن، وجود نمادهای مشاهیر دینی و مقدس در مبلمان، دیوارنگاری‌ها یا جداره ابنیه یا فضای شهری و نیز وجود

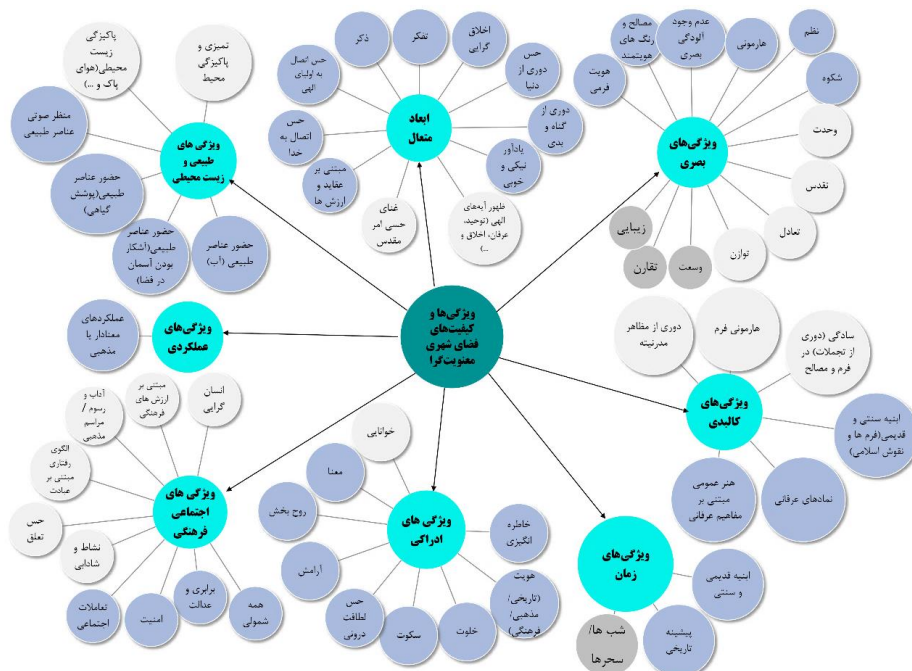
بر اساس پاسخ پرسش شونده‌گان، معنویت مفهومی چند بعدی و دارای مراتب مختلف معنایی است. برخی از افراد اذعان داشتند که در شرایط و زمان‌های مختلف، مراتب متفاوتی از معنویت را متناسب با فضا تجربه کرده‌اند که این مراتب از نظر آن‌ها دارای یک ارزش نیستند. بالاترین مرتبه معنویت از دید آنها معنویتی است که شرایط ارتباط یا اتصال با خدا احساس می‌کنند؛ معنویتی که در قبال دین و مذهب و امور دینی تعریف می‌شود. نوعی دیگر از معنویت در ذهن آنها زمانی است که احساس آرامش و امنیت خاطر، حس خلوت، تامل و تفکر دارند یا معناداری زندگی برای آنان مورد توجه قرار گرفته است. این نوع از معنویت در فضای ذهنی و شخصی هر فرد تجربه می‌شود. نوع سوم حسی است که از ارتباطات مطلوب دیگران با هم یا حس نشاط و سرزندگی اجتماعی پیدا می‌کنند. در لحظاتی که شاهد تعاملات اجتماعی مطلوب، دوستی و مهربانی افراد به هم، امکان دورهم بودن و تجمع و ... برای جمعی فراهم شده‌است نوعی حس خوب زندگی برای پاسخ‌دهنده ایجاد شده که آن را نوعی از حس معنویت اما از مرتبه پایین‌تر می‌دانست. شکل ۴ مراتب معنویت از دیدگاه شهروندان و متخصصین را نشان می‌دهد.

هنر عمومی مبتنی بر این نمادهای فرهنگی با مذهبی بیان شده‌است. در ابعاد بصری وجود مصالح و هویت فرمی، هویت بصری، ایجاد حس شکوه، وحدت، تعادل و تقدس از جمله مهمترین شاخصه‌های این فضاها نقل شدند. در ادراک اینگونه فضاها، حس معنا، خاطره انگیزی، سکوت، خلوت، آرامش، حس لطافت درونی و هویت مورد توجه بوده‌است.

از نظر متخصصین این فضاها در ابعاد اجتماعی دارای فعالیت‌های فرهنگی مبتنی بر آداب و رسوم و ارزش‌های فرهنگی، الگوهای رفتاری اجتماعی مبتنی بر عبادات، تعاملات اجتماعی مطلوب، همه شمولی، برابری و عدالت هستند. وجود عناصر طبیعی در قالب آب، هوای پاک، پوشش گیاهی، نور خورشید و آشکاربودن آسمان در کنار منظر صوتی طبیعت از ویژگی‌های بسیار با اهمیت فضاهای شهری معنویت‌گرا ذکر شدند که بیشتر بر عناصر طبیعی غیر مصنوع پایه‌گذاری

می‌شوند.

در نهایت ادراک اینگونه فضاها به ذکر، تفکر، حس دوری از دنیا و روزمرگی، حس ارتباط و اتصال با خدا، یادآوری خوبی‌ها و دوری از گناهان، ظهور آیه های الهی و ارزش‌های مقدس ختم می‌شوند. در ابعاد کالبدی، فرم هویت‌مند و نقوش ابنیه تاریخی و اسلامی؛ در ویژگی‌های بصری، هویت فرمی؛ در ویژگی‌های ادراکی، وجود حس خلوت، آرامش و معنا؛ در ویژگی‌های اجتماعی، تعاملات مطلوب در فضا بر مبنای مهربانی، تواضع، همدلی، یاریگری، نشاط و ...؛ در ویژگی‌های زیست محیطی و طبیعی حضور پوشش گیاهی و سبز و آب؛ به عنوان اصلی ترین و پرتکرارترین مضامین در بین پاسخ ها به شمار می روند. نیز، حس دوری از دنیا، ذکر و ارتباط و اتصال با خدا از جمله ابعاد متعال فضاهای شهری معنویت‌گرا بیان شده‌است.

شکل ۵. شبکه مضامین مرتبط با سوال دوم: ویژگی‌ها و کیفیت‌های فضای شهری معنویت‌گرا از دیدگاه دو گروه «اساتید و متخصصین» و «شهروندان»

بخش دوم: مطالعات کمی

۲-۵. آمار توصیفی اطلاعات پاسخ دهندگان به

پرسشنامه

به منظور امتیاز دهی فضاهای شهری اصفهان، پرسشنامه ای تهیه شد و در گروه اول ۵۱ نفر از «اساتید و متخصصین» شامل اساتید حوزه شهرسازی و معماری (۱۶ نفر)، علوم قرآن و حدیث (۱۵ نفر)، جامعه‌شناسی (۹ نفر)، روانشناسی (۲ نفر)، جغرافیا، مهندسی و فلسفه (۱۵ نفر) و در گروه دوم ۴۰۰ نفر از «شهروندان» بدان پاسخ دادند که شامل ۲۴ سوال بسته بود. طراحی سوالات برای امتیازدهی به فضاها بر اساس طیف لیکرت از ۱ تا ۵ به ترتیب فضای دارای معنویت بسیار کم تا بسیار زیاد انجام شده است. جدول زیر اطلاعات پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه را نشان می‌دهد.

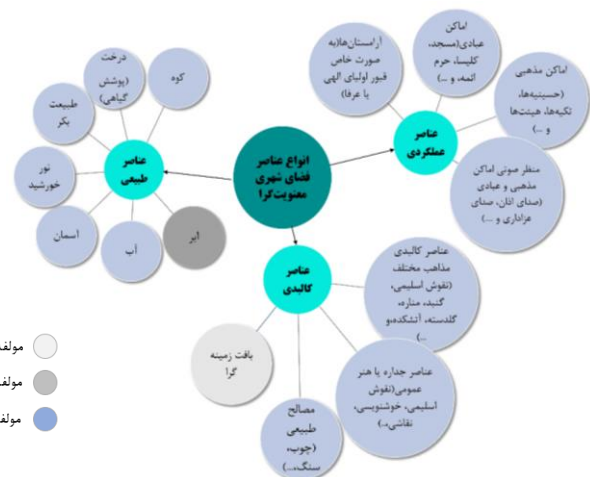
جدول ۳. اطلاعات پاسخ دهندگان پرسشنامه

گروه پاسخ دهنده	تعداد نمونه	نوع نمونه گیری	جنسیت (درصد)		تحصیلات (درصد)					سن (درصد)				
			مرد	زن	لیسانس کمتر از	لیسانس	فوق لیسانس	دکتری	کمتر از ۲۰	۲۰-۳۰	۳۰-۴۰	۴۰-۵۰	۵۰-۶۰	بیشتر از ۶۰
شهروندان	۴۰۰	تصادفی (براساس قرقرل کوکرن)	۲۶	۷۴	۱۷	۳۳	۲۸	۲۲	۲/۲	۲۵/۵	۲۲	۲۲/۲	۱۰/۵	۴/۵
اساتید	۵۱	هدفمند (براساس انتخاب داده)	۵۱	۴۹	۰	۰	۰	۹۸	۰	۴	۴۲	۲۹	۲۲	۲

● مولفها از دیدگاه اساتید و نخبگان
 ● مولفها از دیدگاه مردم
 ● مولفهای مشترک دیدگاه اساتید و مردم

سوال سوم از عناصر موجود در این فضاها یا گونه ای از فضاها که حس معنویت دارد، پرسش کرده‌است. بر مبنای پاسخ ها، سه گونه عناصر از جمله عناصر عملکردی، کالبدی و طبیعی در این فضاها وجود دارد. عناصر عملکردی شامل آرامستان‌ها، اماکن عبادی، اماکن مذهبی؛ عناصر کالبدی شامل بافت‌های تاریخی، بافت های زمینه گرا، عناصر کالبدی مذاهب مختلف از جمله گنبد، مناره، ناقوس و ... و نیز مصالح طبیعی همساز با طبیعت؛ و عناصر طبیعی شامل کوه، درخت، آسمان، دید به نور خورشید، حضور پوشش گیاهی و طبیعت بکر می‌شود.

در پاسخ به این پرسش، صرفا عناصر مذهبی و عبادی ذکر نشده بلکه انواع عناصر طبیعی و نیز بافت‌های تاریخی و قدیمی و زمینه‌گرا نیز به عنوان عناصر و گونه‌هایی که حس معنویت برای افراد ایجاد می‌کنند بیان شده‌است. شبکه مضامین مربوط به سوال سوم در شکل ۶ ارائه شده‌است.

شکل ۶. شبکه مضامین در ارتباط با سوال سوم: انواع عناصر فضاهای شهری معنویت‌گرا از دیدگاه دو گروه «اساتید و متخصصین» و «شهروندان»

۳-۵. روش تحلیل سوالات بسته پرسشنامه

امتیازدهی دو گروه اساتید و شهروندان و رتبه‌بندی میزان تجربه و ادراک حس معنویت در هریک از فضاهای منتخب از دیدگاه آنان، از طریق آزمون فریدمن ارزیابی شده است. تفسیر نتایج آزمون فریدمن، بر مبنای نتایج جدول ۴ (پاسخ اساتید و نخبگان) و جدول ۵ (پاسخ شهروندان) و استناد به مقدار آزمون ($227/863$ و $1557/013$) که در سطح خطای کوچک‌تر از $0/01$ معنی‌دار است (Sig)، نشان می‌دهد به لحاظ آماری اختلاف بین میزان معنویت در فضاهای شهری مورد بررسی در هر دو گروه اساتید و شهروندان معنادار بوده زیرا سیگما معادل $0/000$ به دست آمده است.

جدول ۴. آزمون آماری گروه نخبگان

N	۴۰۰
Chi-Square	۱۵۵۷,۰۱۳
Df	۲۱
Asymp. Sig.	۰,۰۰۰

جدول ۵. آزمون آماری گروه شهروندان

N	۵۱
Chi-Square	۲۲۷,۸۶۳
Df	۲۱
Asymp. Sig.	۰,۰۰۰

آزمون فریدمن علاوه بر معناداری، تفاوت یا عدم تفاوت میانگین رتبه فضاهای منتخب از دیدگاه افراد پاسخگو، به اولویت بندی فضاهای شهری منتخب مبتنی بر ادراک حس معنویت از دیدگاه افراد نیز می‌پردازد. به عبارت دیگر، این آزمون نشان می‌دهد که میانگین رتبه در کدام فضا بیشتر و در کدام یک کمتر است.

در مرحله بعدی جهت سنجش تفاوت تجربه و ادراک حس معنویت در فضاهای شهری منتخب مورد بررسی در دو گروه نخبگان و شهروندان، از آزمون آزمون من-ویتنی استفاده شده است. در این فرآیند فضاهای شهری منتخب، بر حسب میانگین رتبه در دو گروه با یکدیگر قیاس و بررسی شده اند. شکل ۶ میانگین امتیاز و رتبه بندی فضاها را براساس مقایسه امتیازدهی اساتید و شهروندان نشان می‌دهد.

۳-۵-۱. رتبه بندی فضاهای شهری منتخب

اصفهان بر مبنای ادراک حس معنویت مبتنی بر آرای

«نخبگان» و «شهروندان»

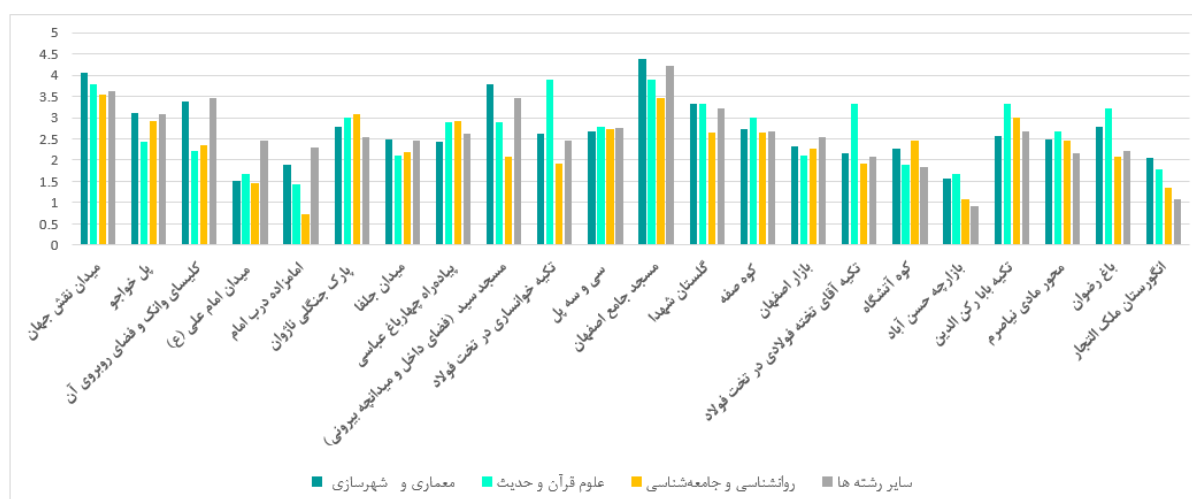
تحلیل ادراک و تجربه معنویت مبتنی بر آرای اساتید و متخصصین در هریک از فضاهای شهری منتخب (جدول ۶) نشانگر این است که مسجد جامع اصفهان ($17,93$)، میدان نقش جهان ($16,75$) و مسجد سید (فضای داخل و میدانچه بیرونی) ($14,54$) به ترتیب بالاترین میانگین امتیاز را در تجربه معنویت به خود اختصاص داده‌اند در این بین بازارچه حسن آباد، میدان امام علی و انگورستان ملک التجار نیز به ترتیب کمترین امتیاز را به خود اختصاص داده‌اند. بر اساس امتیازات، مسجد جامع اصفهان

امتیاز فضاهای شهری منتخب در بین چهار رشته تخصصی در مورد کلیسای وانک، میدان امام علی (ع) و مسجد سید با یکدیگر اختلاف معنادار دارند (سطح معناداری کمتر از ۰,۰۵).

کلیسای وانک در گروه رشته‌های معماری و شهرسازی و سایر رشته‌ها بالاترین میانگین رتبه و در رشته‌های مرتبط با علوم قرآن و حدیث، کمترین میانگین رتبه، و میدان امام علی توسط گروه سایر رشته‌ها و رشته علوم قرآن و حدیث بالاترین امتیاز را دریافت کرده‌است. همچنین رشته‌های معماری و شهرسازی بالاترین میانگین امتیاز و رشته روانشناسی و جامعه‌شناسی کمترین میانگین امتیاز را در بین چهار گروه مورد بررسی به مسجد سید (فضای داخل و میدانچه بیرونی) اختصاص داده‌اند (شکل ۷).

بالاترین امتیاز و به ترتیب میدان نقش جهان، مسجد سید، گلستان شهدا، کلیسای وانک، تکیه بابارکن‌الدین، پل خواجه، تکیه خوانساری، کوه صفه، پارک جنگلی ناژوان، سی و سه پل، پیاده‌راه چهارباغ عباسی، باغ رضوان، تکیه آقای تخته فولادی، مادی نیاصرم، میدان جلفا، بازار اصفهان، کوه آتشگاه، امامزاده درب امام، انگورستان ملک التجار، میدان امام علی و بازارچه حسن آباد رتبه‌های بعدی را کسب نمودند.

مقایسه شاخص‌های اثرگذار بر ادراک و تجربه معنویت در چهار گروه-رشته تخصصی نخبگان براساس سطح معناداری بدست آمده در آزمون F در شاخص‌هایی که سیگما کوچکتر از ۰/۰۵ می باشد نشانگر اختلاف معنادار بین رشته‌های مختلف و در مواردی که سطح معناداری بالاتر از این مقدار بدست آید حاکی از این است که اختلاف معناداری بین چهار گروه در شاخص مورد نظر از دیدگاه افراد پاسخگو وجود نداشته است.

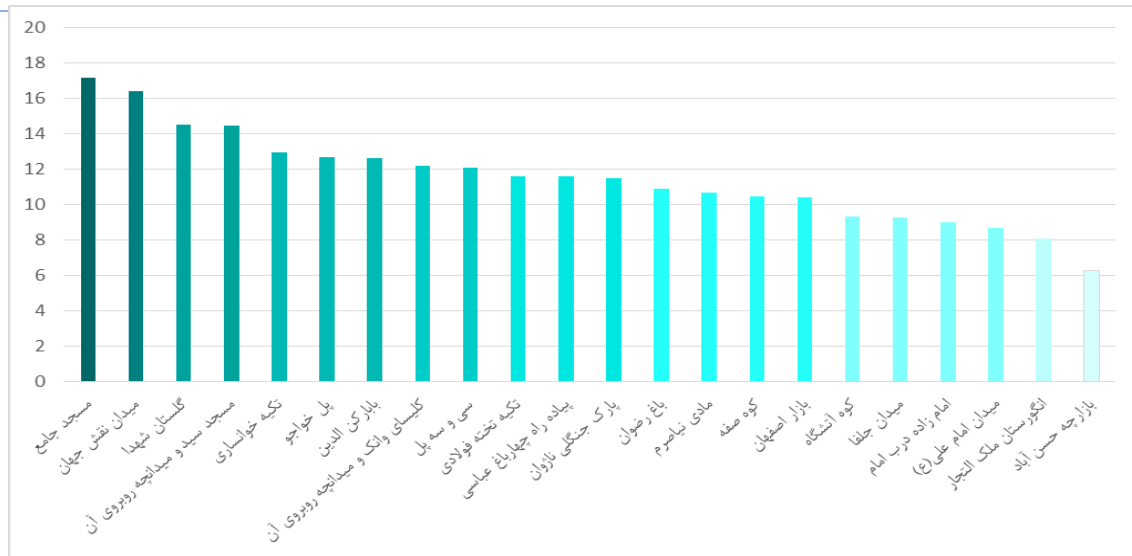

شکل ۷. مقایسه امتیازات فضاهای شهری در بین چهار رشته تحصیلی اساتید و متخصصین (نخبگان)

کلیسای وانک، پارک جنگلی ناژوان، محور مادی
نیاصرم، میدان جلفا و کوه آتشفشان نیز آرای میانگین رتبه تجربه
و ادراک حس معنویت در گروه متخصصین و اساتید امتیاز
بالاتری را دریافت کرده است (شکل ۸).

به طور کلی در مجموع آرای نخبگان و شهروندان، مسجد جامع اصفهان بالاترین امتیاز و به ترتیب میدان نقش جهان، گلستان شهدا، مسجد سید، تکیه خوانساری، پل خواجه، تکیه بابارکن الدین، کلیسای وانک، سی‌وسه پل، تکیه آقای تخت‌فولادی، پیاده‌راه چهارباغ عباسی، پارک جنگلی نازوان، باغ رضوان، مادی نیاصرم، کوه صفه، بازار اصفهان، کوه آتشگاه، میدان جلفا، امامزاده درب امام، میدان امام علی(ع)، انگورستان ملک‌التجار، و بازارچه حسن آباد رتبه‌های بعدی را کسب نمودند(شکل ۹). مسجد جامع اصفهان به علت فرم کالبدی، نوع مصالح و معماری معنادار، عملکرد مذهبی و اجتماعی، و حس زمان(به علت وجود فرم‌ها و نقوش مربوط به دوره‌های تاریخی مختلف) اهمیت ویژه‌ای در ادراک معنویت داشته‌است.

شکل ۹. امتیاز و رتبه بندی نهایی فضاهای شهری اصفهان بر مبنای برخورداری از حس معنویت

بعدی را کسب کردند (شکل ۱۰). با اینکه مسجد جامع به عنوان یک فضای عبادی و مذهبی و میدان نقش جهان به عنوان یک میدان در کنار عملکردهای مذهبی فرهنگی اجتماعی و تجاری رتبه اول و دوم مجموع نظرات نخبگان و شهروندان را در میزان معنویت داراست اما در بررسی های کلی، گونه آرامستان افراد مشهور نظیر مشاهیر دینی و شهدا امتیاز بیشتری کسب کرده است. امتیاز بالای این گونه از فضاهای شهری به علت ارتباط گروه های مختلف مردم از لحاظ درونی با این افراد، نورانیت وجودی و نیز حس دوری از دنیا و ارتباط با جهان دیگر در آرامستان ها و قبور مشاهیر دینی و نیز ویژگی های فرمی و طبیعی قبرستانی نظیر تخت فولاد اصفهان است.

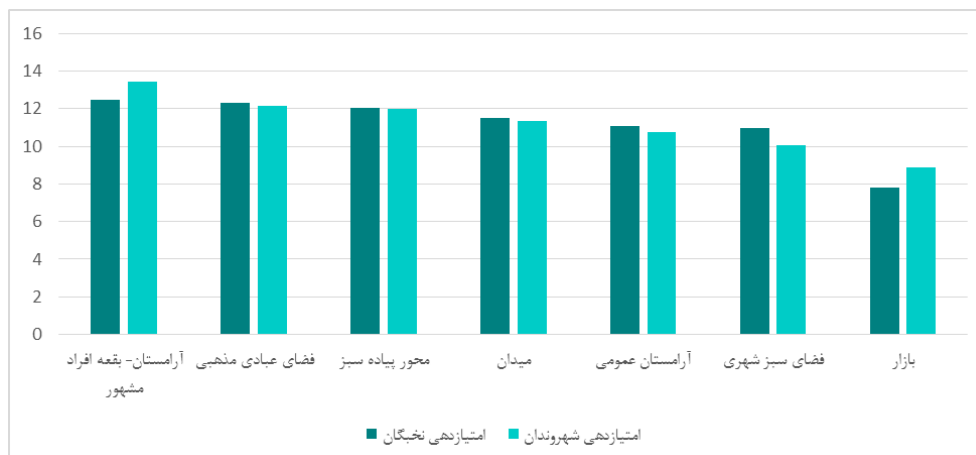
همچنین ویژگی های فرمی کالبدی های میدان نقش جهان، شکوه و عظمت، عملکردهای مذهبی، رویدادهای اجتماعی فرهنگی، وجود عناصر طبیعی نظیر آب و پوشش گیاهی این فضای شهری از عوامل ایجاد معنویت در فضا ذکر شده است.

۲-۳-۵. رتبه بندی انواع گونه های فضای شهری

منتخب اصفهان بر مبنای ادراک حس معنویت مبتنی

بر آرای «اساتید و متخصصین» و «شهروندان»

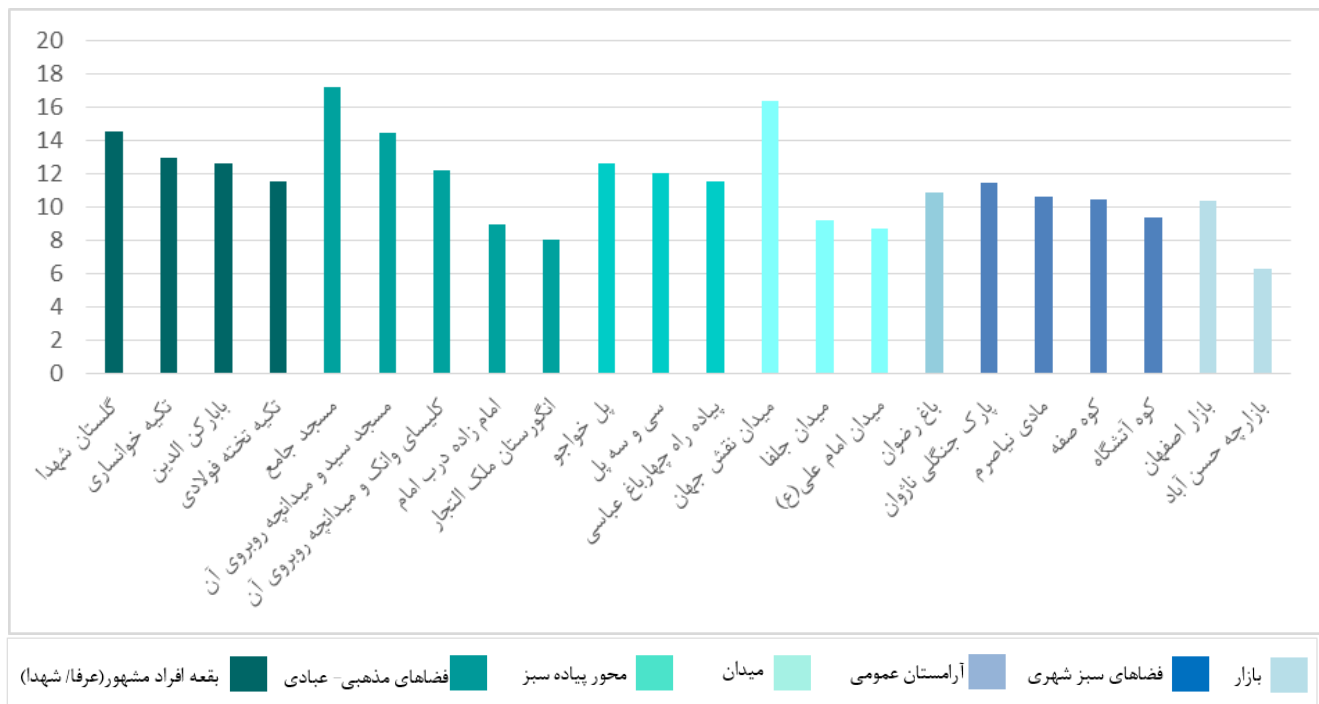
تحلیل نتایج بر اساس امتیازات گونه های مختلف فضای شهری نشان می دهد دو گونه «آرامستان ها شامل بقعه افراد مشهور (مشاهیر دینی و شهدا)» و فضاهای «عبادی-مذهبی» به ترتیب بیشترین امتیاز را هم از دیدگاه اساتید و هم شهروندان به خود اختصاص داده اند. گونه محورهای پیاده سبز، میدان، آرامستان های عمومی، فضاهای سبز شهری و بازارها رتبه های

شکل ۱۰. مقایسه امتیاز انواع گونه‌های فضاهای شهری در برخورداری از حس معنویت بین گروه نخبگان و شهروندان

جدول ۶. امتیازات نهایی فضاهای شهری به تفکیک گونه و فضا

رتبه گونه	میانگین امتیاز گونه	رتبه فضا	میانگین امتیاز هر فضا	امتیاز فضا از دیدگاه شهروندان	امتیاز فضا از دیدگاه اساتید	مورد مطالعه	مقیاس	مشخصات فضا	گونه بندی فضاهای شهری	مبنای حرکت و مکت	
۴	۱۱,۴۵	۲	۱۶,۴۱	۱۶,۰۷	۱۶,۷۵	میدان نقش جهان	شهری	میدان عمومی فعال	میدان	فضاهای مکت	
		۲۰	۸,۶۹	۹,۶۳	۷,۷۵	میدان امام علی(ع)	فرامحلی	میدان عمومی نیمه فعال			
		۱۸	۹,۲۵	۸,۴۰	۱۰,۱۱	میدان جلفا	محلی	میدانچه			
	۵	۱۰,۸۹	۱۳	۱۰,۸۹	۱۰,۷۳	۱۱,۰۶	باغ رضوان	شهری	آرامستان عمومی		آرامستان
			۳	۱۴,۵۳	۱۵,۴۶	۱۳,۶۱	گلستان شهدا	شهری	بقعه افراد مشهور (شهدا)		
			۷	۱۲,۶۴	۱۲,۴۳	۱۲,۸۶	باباارکن الدین	فرامحلی	تکیه و بقعه		
	۱	۱۲,۹۳	۱۰	۱۱,۵۸	۱۲,۲۷	۱۰,۹	تکیه تخته فولادی	فرامحلی	افراد مشهور (مشاهیر دینی)		فضای عبادی- مذهبی
			۵	۱۲,۹۸	۱۳,۴۹	۱۲,۴۷	تکیه خوانساری	فرامحلی			
			۱	۱۷,۱۹	۱۶,۴۵	۱۷,۹۳	مسجد جامع	شهری	مسجد		
	۲	۱۲,۱۸	۴	۱۴,۴۷	۱۴,۴۱	۱۴,۵۴	مسجد سید و میدانچه روبروی آن	فرامحلی			
			۱۹	۹	۹,۸۴	۸,۱۶	امام زاده درب امام	محلی	امامزاده		
			۲۱	۸,۰۸	۸,۱۹	۷,۹۸	انگورستان ملک التجار	محلی	حسینیه		
۶	۱۰,۴۹	۸	۱۲,۱۸	۱۱,۰۸	۱۳,۲۸	کلیسای وانک و میدانچه روبروی آن	شهری	کلیسا	فضای سبز شهری		
		۱۲	۱۱,۵	۱۰,۹۷	۱۲,۰۴	پارک جنگلی نازوان	شهری	پهنه سبز			
		۱۵	۱۰,۴۶	۱۱,۴۹	۱۲,۱۶	کوه صفه	شهری				
۷	۸,۳۵	۱۷	۹,۳۵	۸,۵۱	۹,۴۴	کوه آتشگاه	شهری		بازار	فضاهای حرکت- مکت	
		۱۴	۱۰,۶۷	۹,۱۹	۱۰,۱۹	مادی نیاصرم	فرامحلی	محور سبز			
		۱۶	۱۰,۴۲	۱۱,۳۲	۹,۵۳	بازار اصفهان	شهری	بازار مسقف			
	۲۲	۶,۲۸	۶,۴۳	۶,۱۳	بازارچه حسن آباد	محلی	بازارچه مسقف	محور پیاده سبز			
	۱۱	۱۱,۵۸	۱۱,۵۷	۱۱,۵۹	پیاده راه چهارباغ عباسی	شهری	پیاده راه				
	۶	۱۲,۶۶	۱۲,۵۶	۱۲,۷۷	پل خواجو	شهری	پل				
	۹	۱۲,۰۸	۱۲,۳۳	۱۱,۸۴	سی و سه پل	شهری	پل				

شکل ۱۱. امتیاز نهایی فضاهای شهری اصفهان به تفکیک گونه بندی فضا

براساس گونه های مختلف فضا، از میان گونه میادین، میدان نقش جهان؛ گونه آرامستان ها، گلستان شهدا؛ گونه فضاهای عبادی مذهبی، مسجد جامع اصفهان؛ گونه فضاهای سبز شهری، کوه صفه؛ و گونه محورهای پیاده سبز، پل خواجو بیشترین امتیاز را کسب و رتبه اول را دارند. در میان گونه بازارها که در کل امتیاز کمی دریافت کرده اند بازار اصفهان تا حدودی بیشترین امتیاز را دارد (شکل ۱۱).

۶. بحث و نتیجه گیری

معنویت مفهومی فرادینی (دربرگیرنده دین و غیر دین) است که در زمینه های متفاوتی به کار می رود و برای افراد مختلف در زمان ها و فرهنگ های مختلف معانی متفاوتی داشته و با مفاهیمی نظیر داشتن احساس «هدف»، «معنا»، احساس

«ارتباط» - با خود، دیگران، طبیعت، خدا- جستجوی کمال و وحدت، امید و هماهنگی، اعتقاد به موجود یا موجودات مرتبه متعال و برتر، و در نظر گرفتن ابعاد متعال در همه ابعاد زندگی، در راستای این احساس که در زندگی چیزی بیشتر از زندگی مادی و قابل تجربه هم وجود دارد، و به زندگی افراد «معنا» و «ارزش» و «آرامش» می بخشد، ارتباط نزدیک دارد. فطرت انسان همواره در جستجوی معنا است، از این رو می توان رسیدن به جلوه های معنایی در فضای شهری را بخشی از تجربه شخص از معنویت در فضا دانست. بنابراین انواع فضاهای شهری متناسب با نوع ارائه و نمود مظاهر معنایی بر مبنای اهداف متفاوت، می تواند انواع معنویت را داشته باشد. در اینصورت طراحی فضای شهری با رویکرد معنویت به نوعی عمق بخشی به فضاهای عمومی با هدف دادن روح و معنا به

آن است و می‌تواند به ادراک معنوی از فضا ختم شود. معنویت در فضای شهری یا نگاه به معنویت از دریچه‌ی شهرسازی و طراحی شهری را می‌توان شامل تاثیرات عمیق و ژرف ارتباطات ایجاد شده فرد در تجربه فضای شهری در ارتباط با خود، خدا، اجتماع، محیط زیست، کالبد و فعالیت‌ها دانست که زمینه تحول، بازنگری و توسعه هر چه بیشتر تجربه فرد از فضا را فراهم می‌سازد و اثرات روانشناختی و ادراکی متفاوتی بر وی خواهد داشت.

مجموع نظرات اساتید و نخبگان و شهروندان در مطالعات کیفی پژوهش نشان می‌دهد، فضای شهری معنویت‌گرا در یک بستر و زمینه (زمینه پیشینی) شکل می‌گیرد که این زمینه نقش مهمی در شکل‌گیری یا از بین رفتن معنویت در فضای شهری دارد. این زمینه یا بر اساس «اعتقادات دینی» مبتنی «حکمت نظری» (اعتقادات و مشاهیر دینی) یا «حکمت عملی» (احکام دینی، احکام و شعائر مذهبی) شکل گرفته؛ و یا بر پایه یک زمینه «برون دینی» بر اساس «اخلاق» و «عقلانیت» بوجود آمده است. هر کدام از این زمینه‌ها به ایجاد ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و مذهبی و شکل‌گیری هویت اجتماعی فرهنگی در یک شهر ختم می‌شوند که بستر ساز خلق فضاهای شهری معنویت‌گراست. همچنین فضاهای شهری معنویت‌گرا در ابعاد مختلف، کیفیت‌ها و ویژگی‌های خاص خود را دارند و می‌توانند تجربه نوینی از معنویت را برای افراد فراهم آورند. در ابعاد کالبدی دارای یکی از عناصر معماری مقدس یا هویت‌مند، رنگ و مصالح و هنرعمومی معنادار و مختص به یک فرهنگ خاص؛ در ابعاد بصری حس شکوه، وحدت، تقدس،

تواضع، منظر فرهنگی، منظر مقدس و منظر سبز؛ در ابعاد ادراکی نماد و نشانه‌های مذهبی فرهنگی، منظر صوتی مقدس، رنگ تعلق اجتماعات به فضاهای مذهبی فرهنگی؛ در ابعاد عملکردی، راه‌ها و مسیرهای مقدس، کاربری‌های مقدس؛ در ابعاد ابعاد طبیعی زیست محیطی، عناصر طبیعی و هویت زیست‌محیطی منطقه؛ در ابعاد اجتماعی فرهنگی، هویت فرهنگی و انواع رویدادهای خاص مذهبی فرهنگی اجتماعی در یک جامعه منسجم چند فرهنگی؛ در بعد زمان، حس زمان در بافت‌های تاریخی و کاربری‌های مذهبی فرهنگی زمان‌مند و منحصر بفرد؛ و در بعد متعال دارای نمادها و عناصر مقدس و مورد احترام مذاهب و فرهنگ‌های مختلف و یا حضور و مرقد افراد مقدس (اولیای الهی یا مشاهیر دینی) هستند.

ادراک و تجربه اینگونه فضاهای اثرات متفاوتی از لحاظ روانشناختی و معنوی بر افراد دارد (اثرات پسینی). این اثرات شامل ارتباط مطلوب فرد با خدا، خود، دیگران و یا طبیعت است و حامل پیام معنوی برای افراد است که از ارتباط انسان با خدا و ایجاد خلوت، ذکر، تفکر و ایجاد یک تجربه معنوی به‌دست می‌آید. یا باعث ارتباط مطلوب انسان با هستی و محیط طبیعی بصورت حفاظت و احترام به طبیعت و ایجاد حس تعلق به محیط‌های طبیعی و بکر می‌شود. هم‌چنین در محیط مصنوع، به حفاظت از مکان، به وجود آمدن حس مکان و حس تعلق به مکان منتهی می‌شود. تقویت روابط و تعاملات اجتماعی بر پایه بهبود ویژگی‌های اخلاقی نظیر مهربانی، تواضع، یاری‌رسانی و... از اثرات فضای شهری معنویت‌گرا در ارتباط مطلوب انسان با اجتماع حاصل می‌شود. هم‌چنین در بعد فردی، باعث بهبود

وضعیت روانی فرد، حس آرامش، آسایش، نشاط و دوری از استرس‌ها و اضطراب‌های روزمره خواهد شد.

نتایج حاصله از مطالعات کمی پژوهش بر اساس امتیازدهی نخبگان و اساتید و شهروندان به ۲۲ فضای شهری اصفهان از لحاظ داشتن معنویت نشان می‌دهد مسجد جامع اصفهان بالاترین امتیاز و به ترتیب میدان نقش جهان، گلستان شهدا، مسجد سید، تکیه خوانساری، پل خواجه، تکیه بابارکن‌الدین، کلیسای وانک، سی و سه پل، تکیه آقای تخته فولادی، پیاده‌راه چهارباغ عباسی، پارک جنگلی ناژوان، باغ رضوان، مادی نیاصرم، کوه صفه، بازار اصفهان، کوه آتشفشان، میدان جلفا، امامزاده درب امام، میدان امام علی، انگورستان ملک التجار، و بازارچه حسن آباد رتبه های بعدی را کسب نمودند.

براساس گونه های مختلف فضا نیز، از میان گونه میادین، میدان نقش جهان؛ گونه آرامستان‌ها، گلستان شهدا؛ گونه فضاهای عبادی مذهبی، مسجد جامع اصفهان؛ گونه فضاهای سبز شهری، پارک جنگلی ناژوان؛ و گونه محورهای پیاده سبز، پل‌خواجه بیشترین امتیاز را کسب و رتبه اول را دارند. در میان گونه بازارها که در کل امتیاز کمی دریافت کرده‌اند بازار اصفهان تا حدودی بیشترین امتیاز را دارد. با اینکه مسجد جامع اصفهان به عنوان یک فضای عبادی و مذهبی و نیز فرهنگی و میدان نقش جهان به عنوان یک میدان در کنار عملکردهای مذهبی فرهنگی اجتماعی و تجاری رتبه اول و دوم مجموع نظرات نخبگان و شهروندان را در میزان معنویت داراست اما در بررسی های کلی، گونه آرامستان افراد مشهور نظیر آرامستان مشاهیر

- [7]. Dyson, J., Cobb, M., & Forman, D. (1997). The meaning of spirituality: A literature review. *Journal of advanced nursing*, 26(6), 1183-1188.
- [8]. Carmona, M., Heath, T., Tiesdell, S., & Oc, T. (2010). *Public places, urban spaces: the dimensions of urban design*: Routledge.
- [9]. Carmona, M. (2010). Contemporary public space, part two: classification. *Journal of urban design*, 15(2), 157-173.
- [10]. Pourjafar, Mohammadreza. (2015). *Traditional urban spaces in Islamic Iranian cities*. Tehran Municipality Publications.
- [11]. Omobowale, M. O. (2020). "You Will Not Mourn Your Children": Spirituality and Child Health in Ibadan Urban Markets. *Journal of Religion and Health*.
- [12]. Fang, C., & Yang, B. (2017). Modern Christian landscape in Nanjing, China: A literature review. *Sustainability (Switzerland)*, 9(11).
- [13]. Marinic, G. (2016). Sacred landscapes: Spirituality and the built environment of Houston's Vietnamese community. *International Journal of Architectonic, Spatial, and Environmental Design*, 10(1), 23-42.
- [14]. Mattis, J. S., Palmer, G. J. M., & Hope, M. O. (2019). Where our bright star is cast: Religiosity, spirituality, and positive black development in urban landscapes. *Religions*, 10(12).
- [15]. Birch, R., & Sinclair, B. R. (2013). Spirituality in place: Building connections between architecture, design, and spiritual experience. Paper presented at the ARCC Conference Repository.

دینی(تخت فولاد) و شهدا(گلستان شهدا) امتیاز بیشتری کسب کرده است. این امتیازات و مولفه‌ها در زمینه فرهنگی اجتماعی(زمینه دینی مذهبی) ایران و شهر اصفهان به دست آمده و با توجه به تعریف معنویت و زمینه گرا بودن این مفهوم، ممکن است این نتایج در مکان‌های جغرافیایی دیگر متفاوت باشد.

پانویس

1. Spirituality
2. Spiritual city
3. Transcendence city
4. Gobekli Tepe (Turkey)
5. Spiritual urban space
6. Pragmatism
7. Systematic Review
8. Spirituality AND Urban space

منابع

- [1]Ardalan, N. (2016). The transcendent Dimension of Cities. IN_BO. *Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura*, 7(9), 34-49.
- [2]. Bermudez, J. (2016). Arguments for a Spiritual Urbanism. IN_BO. *Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura*, 7(9), 104-115.
- [3]. Tanyi, R. A. (2002). Towards clarification of the meaning of spirituality. *Journal of advanced nursing*, 39(5), 500-509.
- [4]. Sheldrake, P. (2014). *The spiritual city: Theology, spirituality, and the urban*: John Wiley & Sons.
- [5]. Bergmann, S. (2017). *Religion, space, and the environment*: Taylor and Francis.
- [6]Senbel, M. (2015). From Bioregional to Reverential Urbanism. Julio Bermudez, *Transcending Architecture*, the CUA Press, Washington, DC, 63-73.

- [25]. López Villalba, J. M. (2019). Medieval festivities and spirituality. Intervention of the city council in the enshrinement of the urban space. *Studia Historica, Historia Medieval*, 37(2), 113-132.
- [26]. Naor, L., & Mayseless, O. (2020). The Wilderness Solo Experience: A Unique Practice of Silence and Solitude for Personal Growth. *Frontiers in Psychology*, 11.
- [27]. Waked, H. A., & Albarmelgy, M. A. (2018). The influence of natural elements on spirituality in meditation and worship spaces. *Journal of Engineering and Applied Science*, 65(5), 331-353.
- [28]. Fisher, J. (2011). The four domains model: Connecting spirituality, health and well-being. *Religions*, 2(1), 17-28.
- [29]. Farrés, Y., Matarán, A., & Avello, Y. (2015). Deterritorialization in havana: Is there an alternative based on santería? In *The Changing World Religion Map: Sacred Places, Identities, Practices and Politics* (pp. 1795-1811): Springer Netherlands.
- [30]. Barrie, T., Bermudez, J., Geva, A., & Teal, R. (2015). *Architecture, Culture & Spirituality (ACS)*.
- [31]. Grabalov, P., & Nordh, H. (2020). "Philosophical park": Cemeteries in the scandinavian urban context. *Socialni Studia/Social Studies*, 17(1), 33-54.
- [32]. Hegner, V., & Margry, P. J. (2016). *Spiritualizing the city: Agency and resilience of the urban and urbanesque habitat*: Taylor and Francis Inc.
- [16]. McGlymont, K. (2018). Spaces of secular faith? Shared assets and intangible values in diverse, changing communities. *Implicit Religion*, 21(2), 142-164.
- [17]. Ardalan, N., Bakhtiar, L., & Haider, S. G. (1973). *The sense of unity: the Sufi tradition in Persian architecture* (Vol. 9): University of Chicago press Chicago.
- [18]. Naghizadeh, M. (2004). Iranian culture, water and purification of the built environment. *Journal of Environmental Studies*, 29(32), 71-92+10.
- [19]. Abbas, W. H. (2014). Spirituality enhancing into Green Design: Towards a better users' performance within a green building - "HSBC processing centre", Smart Village, Cairo, Egypt.
- [20]. Cornah, D. (2006). The impact of spirituality on mental health: A review of the literature: Mental Health Foundation.
- [21]. Bramadat, P. (2019). A bridge too far: yoga, spirituality, and contested space in the Pacific Northwest. *Religion, State and Society*, 47(4-5), 491-507.
- [22]. Baur, J. W. R. (2018). Urban green spaces, recreation and spiritual experiences. *Leisure/Loisir*, 42(2), 205-229.
- [23]. Mmako, N. J., Courtney-Pratt, H., & Marsh, P. (2020). Green spaces, dementia and a meaningful life in the community: A mixed studies review. *Health and Place*, 63.
- [24]. Sheridan, M. J. (2015). *Spirituality, Social Justice, and the Built Environment: Creating Sacred Space for All Peoples*.